

НАЙМЕНУВАННЯ БОЖОЇ МАТЕРІ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОМУ РЕЛІГІЙНОМУ КНИГОПИСАННІ

Марія Брус

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

У статті проаналізовано назви жінок за церковно-релігійними ознаками давньоукраїнської мови, порівняно з дописемним періодом, охарактеризовано найменування Богородиці як складову частину конфесійної лексики. Відзначено церковнослов'янський характер фемінітивів (творення під впливом церковнослов'янської мови специфічних назв і використання загальноживаних слів у церковному-релігійному значенні). Розглянуто їх семантичні, словотвірні, стилістичні ознаки, показано використання в релігійному книгописанні, що склало основу давньоукраїнської писемної спадщини і стало основним джерелом відображення образу Богородиці. Звернуто увагу на термінологізацію назв жінок зі значенням “Богородиця”, функціонування їх в давньоукраїнський період і в подальшому історичному розвитку.

Ключові слова: *найменування Богородиці, давньоукраїнський період, церковно-релігійне книгописання.*

Brus Mariya. Names of Mother of god in oldukrainian religious books.

The article analyzes the names of women according to church-religious features of the ancient Ukrainian language, in comparison with the pre-emptive period, the name of the Mother of God is described as an integral part of the confessional vocabulary. The Church Slavonic character of feminines is noted (Creation under the influence of the Church Slavonic language of specific names and the use of commonly used words in the church-religious sense).

The semantic, word-formation, stylistic signs of feminist are considered, their use in the religious book-writing is shown, which formed the basis of the ancient

Ukrainian writing heritage and became the main source of reflection of the image of the Virgin. According to semantics, the names of women are divided into one-sided (actually church-religious) and multi-valued (with acquired religious and religious significance). Monosemantic are words that originally expressed the meaning of “Bogoroditsa” and were preserved in the active fund (the Mother of God) or the passive composition (Bogorotokovitsa) as the canonical names of the Virgin Mary. Polesemantic are words with the secondary meaning of the “Theotokos”, which was expressed within the text and remained contextually predetermined.

According to the structure of the feminitives are derivative words derived from the morphological derivation (Bogomaty), morphologically syntactic (pure) and lexical-semantic (maiden, mother). Morphological and morphological and syntactic derivatives are preserved in church-religious use and function mainly in denominational style, and lexical-semantic derivatives are specific or borrowed words that have undergone terminology and can acquire church-religious significance within the confessional text.

At the present stage, most of the specific names of the Mother of God (plain and verbose) belong to the terminology, which function in the written and oral versions of the confessional style of the Ukrainian language (Virgin Mary, Precious Virgo, etc.).

Key words: denomination of the Virgin, ancient Ukrainian period, church-religious book writing.

Вступ. Витоки лінгвальної категорії **жіночості** сягають індоєвропейської доби, відколи стали відомі перші назви жінок і перші відомості про життя жінок завдяки лінгвістичним, історичним, археологічним, культурологічним, етнографічним та іншим дослідженням (Брус, 2006: 39-40). Однак для дописемної доби характерним був міфологічний світогляд, язичницьке богопоклоніння й віровизнання, а в писемний період, із формуванням власної державності поширилося християнська культура, що суттєво вплинуло і на становлення фемінітивної підсистеми давньоукраїнської мови. За

матріархальних відносин, що передували патріархальним ще до розпаду спільноіндоєвропейської єдності, жінка мала високий статус, уособлювала не тільки материнство, тогочасну культуру, а й володарювання, тому підносилася до рівня божества і породила культ жінки-правительки. У зв'язку з цим у давній грецькій, а ще більше в римській міфології виникло багато жіночих божеств і жіночих стихій, на зміну яким прийшли чоловічі боги для утвердження влади і прийняття законів. У результаті цього з праслов'янської доби збереглося як загальне найменування *богиня*, так і конкретні назви жіночих божеств (*Веста, Гарнія, Лярва, Селена* тощо), що стали даниною античної міфології та зосередилися в пасивному лексиконі української мови і використовуються зрідка в переносному, міфологічному чи іншому значенні, **напр.:** *гарнія* «нестерпна жінка», *лярва* «розпусниця», *сильфіда* «жіноче божество, яке живе в повітрі». Християнізація київських земель спричинила виникнення багатьох фемінітивів, що стали відображенням зовсім нових релігійних понять, позначенням святих і богопосвячених осіб, серед яких вагоме місце займають і найменування Божої Матері. Така лексика сьогодні особливо актуалізована із відродженням давніх церковно-релігійних традицій, власних правил вимови й написання богослужбових текстів.

Методи і методики дослідження. Фемінітиви з церковно-релігійним значенням стали невід'ємною складовою частиною тогочасного церковно-релігійного книгописання, яке склало найбільшу писемну спадщину давньоукраїнської мови і найкраще відобразило блискучу техніку оформлення давніх рукописів XI ст. У плані вивчення специфічних українських рис давня церковно-релігійна література є найменш цінним джерелом, але саме в ній найповніше зосередилася церковнослов'янська лексика і зокрема найменування осіб жіночої статі. Однак фемінітиви церковно-релігійного спрямування і зокрема на основі давньоукраїнського книгописання конкретно не вивчалися в українській лінгвістиці. Разом з тим, на сучасному етапі склалася і розвивається практика дослідження й видання текстів давніх канонічних творів, що мають українське походження, вивчення мовних особливостей пам'яток і виявлення в

них специфічних українських рис. Сучасні лінгвістичні дослідження з історії української мови засвідчують, що давні церковно-релігійні твори, хоч і писані церковнослов'янською мовою, але зосереджують чимало специфічних українських рис (фонетичних, лексичних, граматичних, стилістичних та інших). На сьогодні відоме опрацювання таких давніх конфесійних пам'яток, як Добрилове Євангеліє 1164 року (2012), Євсевієве Євангеліє 1283 року (2001), Бучацьке Євангеліє XII – XIII ст. (2017), Луцьке Євангеліє XIV ст. (2011), Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр. (2011) й ін.

Роль конфесійних творів у вивченні історії мови, на думку І. П. Чепіги, полягає в тому, що вони дають багатий і цінний матеріал, відсутній в оригінальних пам'ятках. Конфесійні пам'ятки майже однакові за змістом, але перекладені чи переписані різними людьми (з різних територій, писемних шкіл, з різною літературною мовою, з різними мовними тенденціями, манерами) (Чепіга, 2011: 25). На їх основі найкраще простежуються і специфічні ознаки фемінітивів церковно-релігійного характеру. Разом з тим, найменування жінок із церковно-релігійним значенням і зокрема назви Божої Матері, що стали надбанням давнього релігійного книгописання, лише частково розглядалися в українському мовознавстві (Брус, 2000; Брус, 2016).

Результати й дискусії. У зв'язку з відсутністю в українському мовознавстві спеціального дослідження про церковно-релігійні найменування жінок давньоукраїнської мови метою **статті** стала загальна характеристика фемінітивів із церковно-релігійною семантикою і зосередження особливої уваги на словах, які стали найменуваннями Божої Матері. Відповідно до мети передбачено дослідження семантичних, словотвірних, стилістичних особливостей номінацій і відображення їх певною мірою на сучасному етапі.

У давньоукраїнський період назви жінок за церковно-релігійними ознаками становили новий семантичний розряд фемінітивів, порівняно в праслов'янською добою, який зумовлювався поширенням християнської віри й культури на руських землях. Під впливом грецької і старослов'янської мов у давньоукраїнській з'явилося багато церковно-релігійних понять зі значенням

жіночості, серед яких виділялися назви Божої Матері, богопосвячених, богонаближених та інших жінок (*Богородица, Богоотроковица, приснодѣвица, боголюбица, мирносица, хрестиянька, игуменья, калугерица, крестьяна, мученица, черница, чьноризица* тощо). Це були переважно похідні слова (складні, суфіксальні), що являли собою кальки з грецької мови, напр.: *Богородица* (СДЯ, I, 266), або церковнослов'янізми, напр.: *Богоматерь* (ІСТ, 111), *Богомати* (ССДЯ, I, 133), *приснодѣвая, приснодѣвица* (ССДЯ, II, 1471), *боголюбица* (СДЯ, I, 259). Окремі слова успадковано з праслов'янської мови, напр.: *богыня* (СДЯ, I, 276), *жрица* (СДЯ, III, 273). Фемінітиви, які виражали християнські поняття, несли позитивний зміст, напр.: *крестьяна* (ССДЯ, I, 1343), *игуменья* (ССДЯ, I, 1022), а ті, що виражали старі поняття, мали негативний відтінок, напр.: *бесерменька* (СДЯ, I, 155).

Прийняття християнства на Русі спричинило піднесення духовного, релігійного життя, у результаті чого помітним стало взаємопроникнення ідеалів людини. А відображенням найбільшої духовності й гуманності став образ Богоматері-Оранти Київської Софії. Він зберіг популярність ще від язичницьких часів, коли улюбленим міфічним образом східних слов'ян був образ «Великої богині», яка уособлювала силу землі. Переплетення язичницького і християнського образів сприяло гуманізації культу Богоматері у свідомості людей. Це спричинило виникнення значної кількості найменувань зі значенням «Богородиця», напр.: *Богородица, Богомати, Богоотроковица, приснодѣвица*, причому специфічних номінацій утворилося небагато, що мали виразне церковнослов'янське забарвлення (Брус, 2006: 42).

Унаслідок поширення культу Божої Матері, особливого пошанування й возвеличення її стали активно використовуватися й інші назви жінок для іменування Богородиці. Таким чином, загальні назви жінок спільнослов'янського або церковнослов'янського походження набували додаткового значення, напр.: *Влдчца наша бца* (ІСТ, 266); *Тѧ прч(с)тая вл(д)чце. жизни моеи пре(д)лагаю хранителницу. и заступницу. непобѣдимую.*

помощница ми буди (СДЯ, III, 348); Къ матери всѣхъ добрыхъ прибѣгаетъ и *оучѣльници* реченыхъ (ССДЯ, III, 1339).

На лексичному рівні найменування Богородиці становлять окрему групу номінацій у межах семантичного розряду назв жінок за церковно-релігійними ознаками. За семантичною структурою вони поділяються на однозначні й багатозначні слова. Однозначні – це специфічні фемінітиви, що утворилися чи запозичилися для іменування Божої Матері (*Богородица, Богоматерь, Богомати, Богоотроковица, пречиста, пресвята, приснодѣва* тощо). Багатозначні – це загальноживані слова із вторинним чи переносним значенням «Богородиця» (*дѣва, дѣвица, владичица, мати, матерь, заступница, кормителница, хранителница, учителница* тощо). Основним позначенням Божої Матері стало слово *Богородица*, що використовувалося поза межами канонічного тексту, у якому мова йшла про життя й діяння Ісуса Христа, а також близьке оточення, до якого належала й рідна матір. Слово *Богородица* й інші специфічні назви мали місце в приписках на сторінках пам'ятки, у переліку богородичних свят та в різних поправках і доповненнях до релігійних текстів, напр.: «Бо(жо)ю м(ы)л(о)сѣтью и пр(ε)ч(и)стоε бо(о)гом(а)т(ε)ри се азъ смиренныи еп(и)с(ко)пъ ѿл(ε)ксѣи б(о)гом спасаεмого великого града Лоуцка застали есмо. оу с(вѣ)т(о)го сп(а)са на красном...» (ЛЄ, 42 зв.). Виразниками образу Богородиці в канонічних пам'ятках, особливо євангельських, стали слова *мати, матерь*, напр.: *вниіде ісѣ оу каперѣнаоумѣ. самѣ и мѣи ѿго. и братья ѿго. и оученици ѿго* (ЛЄ, 5 зв.); *и глѣхоу не се лі ієсть ісѣ снѣ иосифовѣ ѿмоу же мы зѣнаεмѣ оѣдѣ и мѣрѣ како се оубо глѣть* (ЛЄ, 14 зв.). Фемінітиви *мѣи, мѣрѣ* відображали церковнослов'янське написання слів, що тривалий час зберігалося в церковно-релігійних текстах. Якщо назви *мати, матерь* позначали Богородицю як матір Ісуса Христа в євангельських пам'ятках, то слова з метафоричним значенням вказували на різні властиві Богородиці атрибутивні, діяльнісні, функціональні чи інші ознаки і використовувалися для звеличення, пошанування Діви Марії у різностильових творах.

На словотвірному рівні найменування Богородиці являють собою похідні слова, що виникли шляхом морфологічної, морфолого-синтаксичної і лексико-семантичної деривації. Канонічні назви Божої Матері стали результатом композиції, юкстапозиції або складно-суфіксальної деривації (*Богоматерь, всегдадѣва*). Атрибутивні слова, що зазнали субстантивзації, відобразили процес морфолого-синтаксичної деривації (*пречиста, пресвята*). А метафоричні утворення постали в результаті переосмислення семантики загальноживаних слів (*дѣва, помощница*). Слід зауважити, що фіксація останніх тільки зі значенням “Богородиця” давала можливість аналізувати їх як використані первинно для позначення Божої Матері, що набули загальноживаного статусу, а давнє значення зберегли в церковно-релігійному вжитку, напр.: церква в честь Богородиці: *посемь въжгоша [половцы] домъ сѣтя Вл(д)циѣ нашея Ёцѣ* (СДЯ, I, 261); *Ёце... сиротамъ заступница. оубогымъ кормительнице* (СДЯ, III, 348).

У цілому на творенні фемінітивів церковного-релігійного спрямування і зокрема найменувань Богородиці в давньоукраїнський період позначився вплив грецької і церковнослов'янської мов. У процесі християнізації східнослов'янських земель грецькі впливи йшли в основному через південнослов'янські народи і через першу писемну староболгарську мову. Оскільки грецькі запозичення мали переважно церковно-релігійний характер, то й перші фемінітиви грецького походження стосувалися переважно Божої Матері. Так, першим грецьким запозиченням, або калькою з грецькою мови стало слово *Богородиця*, що належить до складних церковнослов'янських слів. За аналогією до нього в церковнослов'янській мові чи під церковнослов'янським впливом виникли й інші складні назви Божої Матері з першою частиною *бого-* (*Богомати, Богоматерь, Богоневѣста, Богоотроковица, Богородителка, Богородителница*), а також із частинами *присно-, всегда-*, що відобразили процеси основоскладання і словоскладання, характерні для грецької і церковнослов'янської мов. Однак походження таких фемінітивів (грецьке або церковнослов'янське) визначити досить важко через віддаленість їх у часі. Тим більше, що давні грецькі запозичення зазнали

найбільших фонетичних і морфологічних змін, порівняно з церковнослов'янськими, однак усі стали відображенням книжного стилю і збереглися як церковнослов'янськими в конфесійному стилі (Брус, 2014: 37).

Висновки. Назви жінок за церковно-релігійними ознаками представили новий семантичний розряд фемінітивів у давньоукраїнській мові, порівняно в праслов'янською добою, формування якого було спричинене поширенням християнської віри й культури на руських землях. Складовою частиною цього семантичного розряду стали найменування Божої Матері, творення яких було зумовлене впливом грецької і церковнослов'янської мов.

У статті проаналізовано семантичні, словотвірні, стилістичні ознаки фемінітивів, показано використання їх у релігійному книгописанні, що склало основу давньоукраїнської писемної спадщини і стало основним джерелом відображення образу Богородиці. За семантикою назви жінок поділено на однозначні (власне церковно-релігійні) й багатозначні (з набутих церковно-релігійним значенням). Моносемантичні – це слова, які первинно виражали значення “Богородиця” і збереглися в активному фонді (*Богородиця*) чи пасивному складі (*Богоотроковиця*) як канонічні назви Діви Марії. Полісемантичні – це слова із вторинним значенням “Богородиця”, яке виражалось в межах тексту і залишилося контекстуально зумовленим.

За структурою назви Богородиці – це похідні слова, що стали результатом морфологічної деривації (*Богомати*), морфолого-синтаксичної (*пречиста*) і лексико-семантичної (*дівця*, *матір*). Морфологічні і морфолого-синтаксичні деривати збереглися в церковно-релігійному вжитку і функціонують переважно в конфесійному стилі, а лексико-семантичні деривати – це питомі чи запозичені слова, які зазнали термінологізації і можуть набувати церковно-релігійного значення в межах конфесійного тексту.

На сучасному етапі більшість специфічних найменувань Богородиці (однослівних і багатослівних) належать до термінологізованих лексем і функціонують у писемному й усному різновидах конфесійного стилю української мови (*Богородиця*, *Богоматір*, *Діва Марія*, *Пречиста Діва* тощо).

ДЖЕРЕЛА

ІСТ Історичний словник українського языка. Т. І. А–Ж / уложили Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко; зредагував проф. Є. Тимченко // *Istoryčnyj slovnyk ukrajins'koho jazyka*. I. 1-2 (А-Ж). Charkiv-Кyjiv 1930-1932. München: Verlag Otto Sagner, 1985. S. 1-947.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI ~ XIV вв.) / глав. ред. Р. И. Аванесов; Академия наук СССР, Институт русского языка. **Москва**: “Русский язык”, 1988. Т. I. 526 с.; 1989. Т. II. 496 с.; 1990. Т. III. 512 с.

ССДЯ Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка: в 3 т. / И. И. Срезневский. репринтное издание. **Москва**: “Книга”, 1989. Т. I. Ч. 1: А-Д, Ч. 2: Е–К. 1420 с. + 50 с.; Т. II. Ч. 1: Л-О, Ч. 2: П. 1804 с.; Т. III. Ч. 1: Р-С, Ч. 2: Т-Я. 1684 с. + 272 с. + 16 с.

ЛЄ Луцьке Євангеліє XIV століття: Видання факсимільного типу. **Київ**: ТОВ вид-во “Горобець”, 2011. 526 л.

ЛІТЕРАТУРА

Брус М. П. Євангелієські назви жінок XI – XV століть. *Науковий вісник Чернівецького університету*: збірник наукових праць. Випуск 772. Романо-слов'янський дискурс. Чернівці: Видавничий Дім “Родовід”, 2016. С. 170–174.

Брус М. П. Найменування Богородиці у староукраїнській мові XVI – XVII ст. *Біблія і культура*: збірник наукових праць. Чернівці: “Рута”, 2000. Вип. 2. С. 150–153.

Брус М. П. Становлення лінгвальної категорії жіночості. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*. Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. Вип. XI–XII. С. 39–48.

Брус М. П. Фемінітиви-грецизми в історії української мови. *Українська мова*. 2014. №. 2. С. 35-45.

Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови. *Пересопницьке Євангеліє 1556-1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик* / вид. підгот. І. П. Чепіга; наук. ред. В. В. Німчук. К.: Інститут української мови НАН України, 2011. С. 13-54.

Dzherela

IST Istorychnyi slovnyk ukrainskohgo yazyka. vol. I. A–ZH / ulozhyly Y. Tymchenko, Y. Voloshyn, K. Lazarevska, H. Petrenko; zredahguyav prof. Y. Tymchenko // Istoryčnyj slovnyk ukrajins'koho jazyka. I. 1-2 (A-ZH). Charkiv-Kyjiv 1930-1932. München: Verlag Otto Sagner, 1985. pp. 1-947.

SDIA Slovar drevnerusskohgo yazyka (XI ~ XIV vv.) / hglav. red. R. Y. Avanesov; Akademyia nauk SSSR, Ynstytut russkohgo yazyka. M.: “Russkyi yazyk”, 1988. vol. I. 526 s.; 1989. vol. II. 496 s.; 1990. vol. III. 512 s.

SSDIA Sreznevskiy Y. Y. Slovar drevnerusskohgo yazyka: v 3 t. / Y. Y. Sreznevskiy. reprintsnoe yzdanye. M.: “Knyhga”, 1989. vol. I. part. 1: A-D, part 2: E–K. 1420 p. + 50 p.; vol. II. part 1: L-O, CH. 2: P. 1804 p.; vol. III. part 1: R-S, part 2: T-Я. 1684 p. + 272 p. + 16 p.

LIE Lutske Yevanhgeliie XIV stolittia : Vydannia faksymilnohgo typu. K.: TOV vyd-vo “Hgorobets”, 2011. 526 l.

References

Brus, M. P. (2016). Yevanhelski nazvy zhinok XI – XV stolit // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: zbirnyk naukovykh prats. Issue 772. Romano-slov'ianskyi dyskurs. Chernivtsi: Vydavnychiy Dim “Rodovid”, pp. 170-174.

Brus, M. P. (2000). Naimenuvannia Bohorodytsi u staroukrainskii movi XVI – XVII st. // Bibliia i kultura: zbirnyk naukovykh prats. Chernivtsi: “Ruta”, issue 2. pp. 150-153. [in Ukrainian].

Brus, M. P. (2006). Stanovlennia lingvalnoi katehorii zhinochosti // Visnyk Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu. Filolohgiia. Ivano-Frankivsk: Vydavnycho-dyzainerskyi viddil TSIT, issue XI-XII. pp. 39-48. [in Ukrainian].

Brus, M. P. (2014). Feminityvy-hgretsyzmy v istorii ukrainskoi movy // Ukrainska mova. №. 2. pp. 35-45. [in Ukrainian].

Chepihga, I. P. (2011). Peresopnytske Yevanhgeliie – unikalna pam'iatka ukrainskoi movy // Peresopnytske Yevanhgeliie 1556–1561 : Doslidzhennia. Transliterovanyi tekst. Slovopokazhchyk / vyd. pidhot. I. P. Chepihga; nauk. red. V. V. Nimchuk. K.: Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy, pp. 13-54. [in Ukrainian].

Брус М. П. Найменування Божої Матері в давньоукраїнському релігійному книгописанні. *Науковий вісник Чернівецького університету. Романослов'янський дискурс* : збірник наукових праць. Чернівці, 2019. Вип. 812. С. 19–23.